

AJALOOST KIRJANDUSEKS JA TAGASI

Balthasar Russowi kroonika kirjutamisest, kasutamisest ja ärakasutamisest

JUHAN KREEM

Kui me küsime, millest on tehtud ajalooline romaan, siis ühe olulise, võiks öelda, et defineeriva osa sellest moodustab ajalugu (vrd Suits 1938). Siinjuures ei olegi vahet, kas ajalooks pidada kunagi sündinud asju endid, nende representatsiooni ajalookirjutuses või mõlemat. Kui me ei tunneks ajalugu romaanist ära, ei suudaks me ka romaani ajaloolisena identifitseerida ja paigutaksime ta mõttes „Sõrmuste isanda” vaimus utopiate sekka. Igal juhul ei ole üleliigne küsida, mismoodi suhestub ajalooline romaan teiste mineviku representeerimise viisidega. Vastuse otsimisel on võimalik vaadata mitmesse suunda: uurida mälestusi, muistiseid, monumente, poliitilisi narratiive vms. Omaette uurimisteema võiks olla, millised suhted valitsevad ajaloolise romaani ja ajalooeaduse edusammude vahel. Mõnel puhul on need seosed täiesti eksplitsiitsed ja üldtuntud, näiteks Tallinna kunagise linnaarhivaari Paul Johanseni uurimused Michel Sittowist või Balthasar Russowist olid Jaan Krossi ajaloolise belletristika oluliseks lähtekohaks. Teine arhivaar Otto Liiv nõustas Mait Metsanurka ja Enn Kippelit. Vähem teada on Gert Helbemäe suhtlemine omaaegsete ajaloolaste ja arhiivitöötajatega (Mägi 1968: 16).

Ajaloolase vaatepunktist on kahtlemata huvitav, kuidas ilukirjandus pöördub mineviku rekonstrueerimiseks sama materjali poole mis ajaloolased: nimelt minevikust meieni jõudnud tõendite, ajaloolaste keeles allikate poole. Allikate kasutamisel on ajalooromaanil ja ajalooeadusel sarnasusi, on aga ka erinevusi. Kõige üldisem tendents on küllap see, et ajaloolane kaldub pigem keskendumale teemadele, mille kohta on allikaid, ja mida rohkem, seda parem. Allika mõistet on muidugi õigusega kritiseeritud: kuigi kujund sellele viitab, ei tule allikas kunagi puhtast lättest. Allikate kui tekstide lugemine, tõlgendamine ja omavahel kombineerimine on üks äärmiselt keeruline ja esmapilgul võib-olla isegi lõpmatu mõttemäng. Tekstide interpreteerimine ei ole aga samas täiesti reeglitevaba ja seetõttu on ka osa tõlgendusi paremad kui teised (Eco 1992). Isegi kui me tahaksime minevikule esitada lõpmatut arvu küsimusi, ei saa meil neile olla kunagi tõenditest sõltumatuid vastuseid. Ajaloolaste keeles väljendudes: jääb ikka teemasid, mille uurimiseks ei ole allikaid. Siinõeldu võib ehk tunduda rusuva kitsendusena, kuid vaadates tänapäeva ajalooeaduse pluralismi, uurimis- ja kirjutamispraktikate mitmekesisust, on ajalooeaduses ka distsipliiniseseid vabadusi küllaga. Peale selle ei suhtuta ajaloolase arutlusi toetavatesse tõenditesse (üldjuhul) nii rangelt kui samasse materjali kriminalistikas ja kohtusaalis.

Nii nagu ajalooeadus, leiab ka ajalooromaan tuntud allikatest endale andmeid, mille abil rõhutada rekonstruktsiooni reaalsusefekti. Allikad võivad belletristikas olla aga inspiratsiooniks, mis kannustavad laialt tuntud lugu või sündmust loovalt, isegi alternatiivajalooliselt ümber interpreteerima.

Teisest küljest ei ole allikate rohkus iseenesest belletristika jaoks eraldi voo-
rus. Jaan Krossile näiteks oli just mõõdukas allikatega kaetus teema puhul
eeliseks (Kross 1987: 146), Aino Kallasel jäi allikateküllusesse takerdumise
tõttu lugu Ungru krahvist aga hoopis kirjutamata.¹ *Licentia poetica* võimal-
dab allikatega katmata tühja ruumi täita loominguga, mis kirjaniku eesmärki
paremini teenib. Kuigi ilukirjandus võib liikuda ka territooriumil, mille kohta
pole tegelikult midagi säilinud, tuleb kokkuvõttes tunnistada, et päris ilma
allikateta ajalooline romaan läbi ei saa.

Üks selline allikas on ka Balthasar Russowi kroonika ning ma loodan, et
olen sellega juba vastanud küsimusele, miks peaks ajalooromaaniga seoses
võtma jutuks selle teose, mis ju teadupoolest pole ajalooromaan. Siinses kon-
tekstis on esmatahtis kroonika kui allikas, mille abil XVI sajandist kõneldak-
se. Russowi kroonikat tuntakse ja loetakse, ta ei ole minetanud oma külgetõm-
bejõudu ei ajaloolaste ega kirjanike jaoks. Käesoleva artikli liikumapanevaks
jõuks on soov otsida selle teksti elujõule seletusi. Sissejuhatuseks vaatlen lühi-
dalt Russowi enda teksti meieni kandumist (n-ö füüsilisi eeldusi), siis kaardis-
tan Russowi kroonika kajastusi kirjanduses ning kolmandaks jään juurdlema
Russowi kroonika sisemiste omaduste üle, mis võiks olla tema elujõu aluseks.

Russowi kroonika ilmus esimest korda trükist 1578. aastal ja osutus väga
menukaks, veel samal aastal anti välja kordustrükk ning 1584. aastal ilmus
kroonikast uus, ümbertöötatud variant pealkirjaga „Liivimaa provintsi kroo-
nika, kus teatatakse kuidas seesinane maa esmalt avastati ja kristlusesse
pöörati, kes olid selle maa esimesed regendid, esimesest Saksa ordu meistrist
kuni viimaseeni, ja kõigi nende tegudest. Mis siis Liivimaa seisuste muutmises
ja pärast seda, kuni aastani 1583 haruldased ja imelised asjad toimunud on:
kasulikuks ja meeldivaks lugemiseks lühidalt ja usutavalt kirjeldatud Baltha-
sar Russowi, tallinlase poolt”. Russowi peateema, Liivimaa sõda, oli väga ak-
tuaalne ja selle kohta oodati pidevalt uut informatsiooni. Trükkis paljundamine
ja loetavus omal ajal panid tugeva aluse Russowi ajalooversiooni hilisemale
levikule. Kuigi ka käsikirja jäänud kroonikate mõju ei ole kaugeltki olematu,
on trükkis paljundamine siiski oluline eelis. Russowi enda tekst ilmus veel kord
1848. aastal sarja „Scriptores Rerum Livonicarum” II köites, Eduard Pabsti
tõlge ülemsaksa keelde aga juba kolm aastat varem, 1845. aastal. Lisaks on
Russowi teksti tõlgitud vene (1879/1880), eesti (1920/1921, 1967), läti (1926),
inglise (1988) ja soome (2004) keelde.

See ei ole aga sugugi ainult Russow originaalis (või tõlke vahendusel), mil-
le kaudu tema andmed, jutud ja mõtted levida said. Russowi järel kirjutatud
autorid pidid paratamatult ka tema kroonika suhtes seisukoha võtma. Näiteks
juba Russowi kaasaegne Johan Renner töötas oma versiooni Liivimaa sünd-
mustest pärast Russowi kroonika ilmumist ümber, muuhulgas ka Russowi
vigu üle võttes (Renner 1876). Kuigi pastor Christian Kelch kurtis oma 1695.
aastal ilmunud kroonika eessõnas, et vanemate ajalooraamatute hulgas on
ka Russowi kroonika haruldaseks jäänud, ja virinat selle üle kostab hilisema-
teltki kirjameestelt (Johansen 1996: 268), on näiteks just Kelch andnud oma
kroonika avaldamisega suure panuse Russowi kroonika sisu paljundamisse ja
levitamisse.

¹ Vt A. Põldvee, Aino Kallas: põgenemine ajalukku ja ajaloo eest. – Keel ja Kirjandus
2013, nr 8–9, lk 645–660.

Kohates seega mõnd Russowi kroonika teadet, ei või me sugugi alati kindlad olla, et see pärineb otse kroonikult. Sama probleemiga puutume kokku, kui vaatame Russowi rakendusi ilukirjanduses: ka ajalooromaanid võivad laenata üksteiselt, mitte pöörduda algallika poole. Russowi kroonikast lähtuvad või sellele tagasiviidavad infokillud ja lood elavad kirjanduses oma elu. Nad moodustavad intertekstuaalse ruumi, kus hakkavad vastastikku üksteist toetama. Vaadagem järgnevalt mõningaid näiteid Russowi kroonika retseptsiioonist. Eesmärgiks ei ole siin ammendav kataloog, vaid pigem soov näidata selle retseptsiiooni mitmekesisust ja mitmekülsust, samuti mutatsioone.

Alustagem Balti ajalooromaani suurkuju Theodor Herman Panteniuse raamatust „Kelleste omad” (1885, e.k 1902), kus kohtab avalehekülgedest alates motiive, mis pärinevad Russowi kroonikast: paljasjalgne prohvet Jürgen, kes rändas mööda maad ringi ja manitses meelearandusele; kurja ennustav sabatäht ning linnakodanike ja junkrute lööming. Aga juba Panteniuse puhul näeme ka, et see retsipeerimine ei ole mingil juhul ainult mehhaaniline motiivilaenamine, vaid mugandamine või ümberhindamine. Pantenius paigutab näiteks eelnimetatud kodanike ja aadlike vahelise löömingu Tallinnast Riiga. Venelastega koostööd teinud Tartu stiftifoogti Elert Kruse kujutamine positiivse kangelasena läheb vastuollu Russowiga, kes Kruset reeturiks pidas (Russowiga ühel meelel on ka Panteniuse-aegne ajalooteadus). Pantenius kui baltisaksa liberaal üldiselt jagab Russowi aadlikriitilisi vaateid, kuid tema raamatus tuleb siiski esile ka diferentseerimist: aadli jaoks oli Liivimaa ikkagi isamaa, kodumaatud palgasõdurid on veel palju hullemad (Pantenius 1885: 170, 177–178, ambivalentsemalt 360).

Samasugust laenamist, mugandamist ja tähenduste ümbertõstmist kohtab eesti ajaloolise jutustuse alusepanija Eduard Bornhöhe puhul, kes ise kirjutab: „Hallikateks ajaloolistele juttudele on mul kõik saadavad Eesti- ja Baltimaa ajaraamatud olnud, millede (Eesti kodustes asjades väga puudulisi) teateid oma vaba hääksarvamist mööda tarvitasin” (Nirk 1962: 108). Oma kirjas Kampmaale nimetab ta Russowit ja Kelchi ka nimepidi (Nirk 1962: 108). „Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimased päevad” (1893) algab aadlike pulmapeoga, motiiviga, mis on vana hea Liivimaa elu kirjeldamisel alates Russowist peaaegu kohustuslik element. Vürst Gabrieli seikluste ajalooline taust, Tallinna piiramise ja Pirita kloostri hävitamise teated toetuvad Bornhöhel samuti enesestmõistetavalt Russowi kroonikale.

Bornhöhe kangelaste pluss- ja miinusmärgid on Russowi omadest siiski erinevad: Ivo Schenkenberg, Liivimaa Hannibal, nagu Russow teda imetledes nimetab, on Bornhöhel muutunud jõhkraks röövlipéalikuks. Suures plaanis hindab Bornhöhe vene võimu paremaks saksa omast. Arvatavasti on just seepärast saanud Schenkenbergist kui vale asja eest võitlejast ja „saksa vägimehest” selline koletis. Tagantjärele on siiski raske öelda, kumb rohkem mõjutas Bornhöhet Schenkenbergi tegevust selliselt ümber mõtestama, kas venesõbralikkus või hoopis saksavaenulikkus. Rahvusliku seiklusjutu kirjutaja jaoks ärkamisajajärgses eesti kirjanduses võisid need tunded olla ka teineteisest tingitud. Bornhöhe raamatu mõju eesti kultuuris süvendab selle teksti mutatsioon Arvo Valtoni, Lennart Mere ja Grigori Kromanovi käes ja ümbersünd filmiks „Viimne reliikvia” (1969) (vt Kotta 2012). Kuigi filmitöötajad on ajalooline situatsioon (reformatsioonijärgne Liivimaa) vaid mõne üksiku fraasiga märgitud, kõlbaks mõisameeste laagri kihluspeo stseen ometigi suurepäraselt

ka Russowi kroonika ekraniseeringuks. Vene teema puhastatakse filmist hoopis välja, kogu sõda on talurahva mäss feodaalrõhujate vastu, samas Bornhöhe kujundatud Schenkenberg jääb Gabrieli peamise vastasmängijana filmi alles.

Vene-Liivi sõda, Tallinna piiramised ja eriti Ivo Schenkenbergi võitlused eestlastest väesalga eesotsas on olnud nõukogude võimu jaoks selgelt ebamugav teema (Kross 1987: 152). Ajalooteaduseski tohtis huvitav olla vaid eestlaste ülestõus 1560, mida andis stiliseerida venemeelsuse ilminguks (Vahtre 1955: 626–627). Seevastu Pätsi-aegses ajaloolises kirjanduses võiks Liivimaa sõda ja Schenkenbergi pidada lausa konjunktuurseks aineseks. Liivimaa sõda oli ju kokkuvõttes Tallinna jaoks edukas ja oma panuse sellesse andis Schenkenbergi salk, üks väheseid ettevõtmisi eestlaste vanemas sõjaajaloos, mis ka võidukas oli. Schenkenberg on kahe 1936. aastal ilmunud raamatu peategelane: Edgar Valter Saksa „Hannibali rahvas” ja Enn Kippeli „Suure nutu ajal”. Schenkenbergi vastu tunti samal ajal huvi ka eestikeelses ajaloo teaduses, kui Arnold Süvalep avaldas jätkväljaandes „Vana Tallinn” täpsustusi Schenkenbergi biograafiales (Süvalep 1936; 1937). Romaanid laenasid vahelduva allikatruudusega Russowi kroonikast, kuid Schenkenbergi kuju on neis siiski erinev. Kui Saksa jaoks on tegu positiivse sõjakangelasega, kes ei ole mitte ainult rahvuslike väeosade juht vabadussõjas venelaste vastu, vaid ka ise eesti päritolu, siis Kippeli Schenkenberg on keerulisem karakter. Kuigi tema liikumapanevaks jõuks on õnnetu armastus, käib ta sõjas moraalselt alla, muutub tavaliseks palgasõduriks. Selline saatus langeb osaks veel mitmele teisele Kippeli raamatu kangelasele. Sõjasaatustes pole midagi ilusat, neid kujundab juhus, tihti ka karjuv ebaõiglus.

Kroonikas mainitud ajalooliste isikute kõrval on ilukirjandus tegelnud krooniku enda isikuga. Esimeseks Russowi persoonile keskenduvaks palaks võiks pidada Gert Helbemäe novelli „Katsumus” (kogumikus „Vaikija”, 1947). Russow on selles maarahva juurtega, kuid juba teist põlve linnas elav saksastunud hingekarjane, keda saadetakse ausa ajalookirjutamise teelt kõrvale juhtima paheliselt ilus naine. Kroonik suudab selles psühholoogilises võitluses iseendale kindlaks jääda (vt ka Liivamets 1989: 58–59). Ajaloo kirjutamisega seonduvad vaevused, aususe ja salgamise suhted on oluline teema ka Jaan Krossi Russowi-ainelises loomingus, mis leidis väljundi filmis „Kolme katku vahel” (1970) ja samanimelises neljaosalises romaanis (1970–1980). Krossi romaani intriigi käivitas hüpotees Russowi eesti päritolust, millele olid vihjanud juba krooniku kriitikud XVI sajandil, kuid millele andis konkreetse kuju Paul Johansen avalikult esimest korda 1957. aastal (Kreem 2008: 1080). Russowi eestlus ei ole siiski Krossi romaani ainus oluline teema. Nii nagu Russow, vaatlleb ka Kross kodumaa käekäiku sõjas, kohalike meeste püüdlusi ja vastuseisu võõraste võimude vallutustele. Russowi kroonika tuntuimad stseenid tulevad romaanis enamasti ette kõrvalosades (Lias 1971: 238). Schenkenbergi me siin peaaegu ei kohtagi. Otsekui vastukaaluks juba klišeeks kulunud kirjeldusele aadlipulmast laenab Kross oma romaani avapeatükki hoopis Russowi loo Itaalia köietantsijatest, kes Oleviste tornist etenduse andsid. Kross tsiteerib Russowi kroonikat ja velmab leidlikult selle kirjapanemise tausta, samas on näha, et Russowi algtekstist on talle väheks jäänud ja ta on sunnitud oma tegelaskuju tugevdamiseks välja mõtlema ja kirja panema hävitatud tsenseerimata kroonikavariandi (Õpik 1988: 153–154).

Panoraamsete lugude kõrval, mis langevad kokku Russowi kroonika pea-teema, Liivimaa käekäiguga sõja-aastatel, on hulk Russowilt pärinevaid lühe-maid episoodide ilukirjanduses välja arendatud omaette looks. Näiteks Russowi teade 1535. aastast, et tallinlased hukkasid Johann von Üxküll Riisiperest. Üks selle varasemaid kirjanduslikke käsitlusi, romantiline rüütlijutustus „Kohus Tallinna magistraadis” (1841, e.k 1904) pärineb balti-vene kirjaniku Fjodor Korffi sulest. Karl Stavenhagen kirjutas samal teemal värstragöödia (1910). Tallinnas on selle episoodi kohta arvatavasti olnud ka mingil kujul suulist pärimust, mis seostab Üxküll hukkamispaiga just Harju väravaga (Geleitsbuch 1939: 58–59). Eesti ajaloomälus on Üxküll lugu aidanud kinnis-tada film „Verekiivi” (1972). Hiljaaegu, 2011. aastal, leidis sama teema uuesti läbimängimist Peeter Lauritsa fotoseerias „Mattise martüürium” ning Kiur Aarma ja Jaak Kilmi Euroopa kultuuripealinnale 2011 tehtud pühendusfil-mis „Tallinna kilud”. Kui Korffil on Üxküll vandenõu tõttu süüdi lavastatud traagiline rüütel, siis eesti ajaloomälus on ta pigem ülekohtune rõhuja, kes kokkuvõttes ikkagi õiglase karistuse kätte saab. Enamgi veel, Üxküll lugu kinnistab Tallinnale talupoegade vabaduse eest võitleja maine.

Mitmesuguseid väiksemaid Russowilt laenamisi leiab veel. Näiteks Mia Munier-Vroblevska (Wroblewski) jutustus „Sankt Brigitten” (1912, e.k 1929) võtab Russowi kroonikast Piritä kloostri rajamise loo ja stiliseerib selle kolme sama naise pärast konkureerinud mehe omavaheliseks lepitusaktiks, kõige taustaks muidugi papagoipidu jms. Uuemast ajast on Andrei Hvostovi novelli „Projektijuht Posse” moraal võetud otse Russowi kroonikast: nimelt olla Tatari vürstid mõnitanud vangi võetud ordumeister Fürstenbergi, et liivimaalased on ise oma hukatuses süüdi, sest müüsid keelatud relvi moskoviitidele, millega nad alguses tatarlasi, siis aga liivimaalasi nuhtlesid (Russow 1853: 61; Hvostov 2008: 55–56; vt ka Pantenius 1885: 134).

Paar Russowi tekstis dokumenteeritud juttu on kirjanduslikult iseäranis hübriidsed. Näiteks Jüriöö ülestõusuga seoses teab Russow rääkida, et talu-pojad olevat plaaninud Viljandit ära võtta, peites sõjamehi linnusesse viidava maksuvilja kottidesse, ühe vandenõulase ema aga reetis plaani, et oma poe-ga päästa. Karistuseks asjaosalised tapeti ja talupoegadele seati sisse toomapäeva maks, sest vandenõu oli ajastatud toomapäeva (21. XII) laupäevale. On oletatud, et see, ka teiste XVI sajandi keskpaiga kroonikute Thomas Horneri ja Johann Renneri jutustatud lugu, oli kirjas juba nooremas riimkroonikas, kuigi tõestust sellele pole (Johansen 1996: 32–35). Igal juhul on nn toomapäe-va legendi või Viljandi kotiloo puhul tegu folkloorse rändmotiiviga, mida võiks soovi korral viia tagasi kas või Troojani ja kaugemale. Eesti kirjandusloos on juba Jaan Jung osutanud paralleelvormile Dithmarschenist (Schleswig-Hol-stein), kus talupojad ründasid niimoodi edukalt Bocklenburgi krahvi (Suits 1938: 991). Sarnast toomapäeva kotilugu olevat XX sajandi alguses räägitud muuseas ka Tallinna kohta (Johansen 1996: 36). XVI sajandil on Russow (ja Renner) võtnud seda folkloori tõe pähe, Renner olla Viljandis veel vandenõu-laste kontegi näinud (Renner 1876: 93). Bornhöhe korjas legendi üles ja tegi sellest Villu võitluste finaali. Veel tänapäeval teatakse Viljandi linnusevare-metes üht kohta Villu keldrina, toponüüm, mis muuseas figureerib ka peaaegu kõige viimastes arheoloogiliste kaevamiste aruannetes. Folkloorset päritolu lugu muutus niisiis Russowi ja Bornhöhe kaudu ja toel uuesti folkloorseks.²

² Kotilugu inspireeris ka Aino Kallast, vt A. Põldvee, Aino Kallas: põgenemine ajaluk-ku ja ajaloo eest, lk 647, 651.

Kui toomapäeva legend jäi Russowi kaasajast kaugele, siis osa Russowi lugusid, mis on leidnud folkloorseid arendusi, pärineb krooniku enda kaasajast. Jutustades Haapsalu rüüstamisest 1576. aastal, nimetab Russow möödamannes, et toona suri seal suures vaesuses Rõngu proua, kes oli küll olnud väga rikas ja kelle tütrele tehtud kleit oli omal ajal pakkunud kõneainet kogu Liivimaal, kuid kes surres oli nii vaene, et tal ei olnud surilinagi ning et kirstu katte olevat tahtnud venelased ära võtta ja puruks rebida (Russow 1853: 111). Sama episoodi kirjeldab veelgi mahlakamalt Dionysius Fabricius (Fabricius 2010: 197–199), kes ei jäta nimetamata asjaosaliste nimesid: tegu oli Rõngu isanda Johann Tödweni naisega, kes oli sündinud von Tiesenhusen. Üsna ilmselt on tegemist omaaegse kõmulooga, mis ringles suust suhu ja mis põimitakse tihedalt Balti kirjanduslikku traditsiooni. 1856. aastal avaldas Carl Russwurm selle Haapsalu muistendite kogumikus (Russwurm 1856: 3–4), muistendi ainel kirjutatakse ballaad. Aino Kallas teeb kleidi omanikuks Barbara von Tiesenhuseni, kelle saatuse kirjandusliku kujutamise spekter on kleidilooa sarnane. Ühest Russowi lausest Jürgen von Tiesenhuseni kohta, mille too möödamannes poetab, et mees olevat oma õe tapnud, sest see tahtis lihtsa kirjutajaga abielluda, areneb välja kohamuistendeid Rannus ja Porkunis, kirjutatakse ballaade, näitemänge ja jutustusi (vt pikemalt Kreem, Lukas 2008).

Siinkohal võib vast näidete toomise lõpetada. Mainitud juhtumid peaksid olema piisavaks tõendiks selle kohta, et Russowi kirjutatu on tihedalt lõimitud Balti kirjanduskangasse, tema lugude avaldumisvormid on väga mitmekesised ega piirdu ainult ajalooromaaniga. Ka Balti ajaloomaalis, näiteks tänapäeval Ajaloomuuseumis säilitatavate Leopold von Pezoldi piltides „Kodujumalateenistus 16. sajandil” (1866) ja „Maikrahvi sissesõit Tallinna” (1869) võib aimata Russowi kroonikast ammutatud inspiratsiooni (vastavalt Russow 1853: 46 ja 45). Mõnede Russowi lugude kohta võib öelda, et need istuvad sügaval kohalikus folklooris. Toomapäeva legend näitab, et Russow on ise selle folkloorse traditsiooni osa. Oma kaasaja kõmulugude edasirääkimisel on Russow pääsenud seda traditsiooni ka kujundama. Kui järjepidev selliste juttude rääkimine on olnud, on kahtlemata raske öelda (Beyer 2003: 85–86). Kui üks lugu on olnud rahvajutt Russowi ajal ja XIX sajandi keskpaigas, siis kindlaid tõendeid selle kohta, kas ta seda ka vahepeal oli, tõesti seni esitatud pole. Osa lugudest võis tagasi rahva sekka pääseda just kroonikatest, samas ei saa ka suulise järjepidevuse võimalust päriselt välistada. Igatahes XIX sajandi alguses pidas Baieri diplomaat krahv Francois Gabriel De Bray vajalikuks rõhutada, et Balti provintside elanike ajalooteadmine on väga suures osas suuline (Hellmann 1978: 24). Mõistagi pidas De Bray silmas ülemkihte, kuid ülemkihtide jutu-traditsioon ja üldse kultuur laiemalt ei ole kindlasti midagi hermeetilist. Mitte ainult barokk ei tunginud talutarre, vaid ka härrade jutud.

Pöördugem nüüd lõpuks tagasi Russowi kroonika juurde ja küsigem, mis siis ikkagi on selle jätkuva populaarsuse taga? Mõistetavasti on igal üksikautoril Russowi poole pöördumiseks oma põhjused, muutuvad ju nii poliitilised kontekstid kui ka esteetilised tõekspidamised. Russowisse suhtumisel on kohati tajutav ka ambivalentne *odi et amo*, mis kroonikat ikka päevakorral hoiab. Kuid kas Russowi kroonika tekstil endal on juba mingeid omadusi, mis teevad selle nii eriliseks oma ajastu kontekstis kui ka kasutamissõbralikuks hilisematele lugejatele?

Alustama peaks ehk sellest, et Russowi kroonika lihtsalt on olemas. Ajalooramaani ja ajalookirjutaja jaoks on paljudest võimalikest minevikustsenariumidest möödupuuks see ainukesena teostunud variant. On sündmusi, mille toimumist ei ole võimalik eitada, ja tekste, millest on mingil teemal kirjutades väga raske mööda minna. Liivimaa sõda ja Russowi kroonika kuuluvad kahtlemata just selliste nähtuste hulka, mis on liiga suured, et neid ignoreerida. Kui kirjanik läheb minevikust ainek otsima, siis esimeste tekstide seas satub ta tõenäoliselt kroonika peale. Muu allikmaterjali kõrval on kroonika lugejale kergemini ligipääsetav, sest ta on juba valmis lugu, mitte tõendite toormaterjal nagu mõni arveraamat, testament või läbirääkimiste protokoll. Asjaolu, et nii kroonika, ajalookirjutus kui ka ajalooline belletristika alluvad jutustamisreeglitele, mille register on küll lai, kuid mis on siiski kõik üks lugu, jutustus, narratiiv, on vastastikust tõmmet soodustanud. Russow pole siiski oma ajastu ainus kroonik ega ka mitte esimene trükki pääsenud kroonik, XVI sajandi teist poolt nimetatakse õigusega Liivimaa kroonikakirjutamise kõrgajaks (Raik 2001). Seega peab Russowi eelistamisel olema veel põhjusi.

Russow võtab Liivimaa ajaloo kokku, moodustab seotud narratiivi müütilisest Bremeni kaupmeeste maaletulekust 1158. aastal kuni allakäiguni XVI sajandil. Russowi käsitus Liivimaa varasemast ajaloost rajaneb keskaegse kroonikakirjutuse ulatuslikul tundmisel, kuigi, tõsi, Russow kasutas oma allikaid sellest temale kaugest ajast kirjutamisel väga loomunguliselt, vabam vormis ümber jutustades. Kui ilmumise ajal võiski Russowi kokkuvõtte Liivimaa varasemast ajaloost olla käepärane, siis kahtlemata on keskaegsete kroonikate originaaltekstide avaldamine XIX sajandil Russowi õigusega tagaplaanile surunud: XIII sajandi sündmuste kohta loetakse ikka eelkõige Henriku kroonikat või Vanemat riimkroonikat.

Russowi kroonika lõviosa, umbes 5/6 kogumahust, moodustavad sündmused krooniku enda eluajast. Russowi kaasaegsed neelasid tema kroonikat just aktuaalsete sõjateadete pärast. Et nõudlust selle järele oli, on näha sellestki, et Russow on kirjutanud ka Saksamaal levitatud lendlehti (vt Johansen 1996: 226). Russow oli informeeritud ja võimule lähedalseisev isik. Talle on otseallikast vahendatud Tallinna rae dokumente, talle on räägitud läbirääkimistest ja sõjakäikudest. Tõsi aga on samuti, et Russow ei ole ise olulisemate läbirääkimiste ja otsuste juures viibinud, ning kuigi tema teadmised Tallinnas toimunud on üksikasjalikud, jääb tal puudu informatsioonist Liivimaa teiste poliitiliste jõudude kohta.

Russowi kroonika oli mõeldud laiale lugejaskonnale. Autor ise ütleb selle kohta, et see on „lihtne ja lihtsakoeline kroonika” (*schlichte vnd einfoldige Chronica*, Russow 1853: 8). Russow küll poetab teksti sisse ladinakeelseid tsitaate ja latinisme, kuid võrreldes oma aja õpetatud meestega ikkagi mõdukalt. Russowi alamsaksa keele kohta kirjutab Paul Johansen: „Temas on tunda andekat, isegi hiilgavat stilisti, kes rahvaliku alamsaksa keele veel kord kõrgele tõstis, enne kui see alla käis” (Johansen 1996: 221). Kroonika populaarsusele Põhja-Saksamaal aitas keeleline külg omal ajal kindlasti kaasa, kuid hilisematel sajanditel pidi alamsaksa keel olema siiski vastuvõttu raskendav asjaolu. Neid raskusi rõhutab kroonika saksakeelse tõlke ilmumine suhteliselt vara, 1845. aastal.

Russowi jutustamisstiil on paeluv ka tänapäeval, isegi kui selle täpsetele põhjustele on praeguse uurimisseisu juures raske osutada. Oma suurde aja-

looskeemi on Russow armastanud lisada värvikaid detaile ja kompaktsid lugusid, millel on selgelt tajutav moraal. Russow kombineerib neid lugusid teatava teatraalsusega, mis elustab Liivimaa ajalooaegse ja haarab kaasa ka tema lugejat (Johansen 1996: 237–237; Auksi 1975: 115). Moraliseerivale pastorile lisab köitvust ja intellektuaalset sügavust aeg-ajalt teksti lipsav muhe ironia (Auksi 1975: 114). Kroonikas leiduvate novellilike süžeede ja motiivide mitmekesisus on selle populaarsusele nii siis kui ka vahepealse aja jooksul kahtlemata kaasa aidanud. Russowi kirk skandaalse, kõmulise ja veidra järele on siiski võrreldes mitme teise kaasaegse autoriga kaunis hillitsetud, nii et see ei ole pääsenud mõjutama tema usaldatavust ajaloolaste seas. Näiteks nii Dionysios Fabriciuse kui ka Tilman Bredembachi kroonikad samast ajast lähevad selles vallas palju kaugemale, mistõttu pole nimetatud autoreid ka nii tõsiselt võetud (Etzold 1986: 47–49; Vahtre 2001). On päris selge, et Russowi populaarsus ei tulene mitte ainult tema lugudest endist, vaid ka viisist, kuidas ta neid jutustab.

Curiosa'ga mõnevõrra sarnase külgetõmbejõuga on Russowi n-ö etnograafilised kirjeldused. Kroonika ei ole kiretu juriidiline traktaat, vaid lugu noorte sellest, kuidas vanasti oli. Russow kirjeldab vana head elu kui võõrast maad, see on talle endalegi juba kauge aeg: sõda oli kestnud 1578. aastaks 20 aastat. Sõjakoleduste ja vintsutuste kirjeldamine on arvatavasti rohkem mõeldud mõjuma Russowi meretagusele lugejaskonnale. Tänapäeval on kirjeldused maikrahvipeost või papagoilaskmisest tänuväärsed kultuuriloolised pildid Vana-Liivimaalt. Russowi eesmärk on aga olnud morali lugemine ja seetõttu tuleb rõhutada, et nende piltide puhul ei ole ettevaatus kunagi liiast. Juba tema kaasaegsed osutasid sellele, et Russow mõnda Liivimaa nähtust õigesti hinnata ei oska. Näiteks pidas Russow Järva foogti Heinrich von Thuieleni kullast ketti mitteseisusekohaseks priiskamiseks, mida teistel maadel ei kohta (Russow 1853: 4), Elert Kruse oma vastulauses aga rõhutab, et mujal kannavad ka lihtsad aadlikud niipalju kulda kui viis Liivimaa komtuuri ja foogti kokku (Kruse 1861: 7).

Vaadates Russowi populaarsust läbi aegade ja mitmete erinevate poliitiliste kontekstide, tekib paratamatult küsimus, et äkki on juba Russowi enda kirjutajapositsioonis midagi, mis võib pakkuda hilisemale lugejale samastumisvõimalust. Russowi humanistlik suhtumine Liivimaa oludesse kuulub tema ajaks juba üle poole sajandi pikkusesse Liivimaa-kirjelduse traditsiooni. Nagu ka teised humanistlikud autorid, ei kiida Russow heaks siinsete talupoegade julma kohtlemist. Hilisem baltisaksa liberaal on saanud tema seisukohtadele vaid alla kirjutada, samal ajal kui peajoon on pidanud Russowit nendes küsimustes siiski pigem liialdajaks. Talupojasõbralikkus on kindlasti üks moment, mis on andnud võimaluse kroonikat lugeda ka kui eestlase kirjapandut, isegi kui Russowi enda päritolu ei ole lõpuni selge (Kivimäe 1999: 287). Kõigil lugejatel on olnud kerge nõustuda Russowi kriitikaga Liivimaa maahärrade ebaõnnestunud valitsemise aadressil, kuna teada on, kuhu see viis, nimelt Liivimaa „keskaegse iseseisvuse” kokkuvarisemiseni. Russowi luterlik vaatepunkt on ühildunud hästi Balti provintside üldise kultuurivärvinguga. Russowi kui pastori ja jutlustaja moraliseerimine ei ole samas liiga ohtrasõnaline, et peletada. Russowi vaateid jumaliku ettemääratuse, astroloogia ja sõjaõnne asjus on raskem jagada, kuid just need lasevad lugejal tajuda Russowit eheda oma aja esindajana ning annavad kirjanikule võimaluse vastavasse ajastusse sisse elada.

Last not least, Russowi patriotism. Russow on tallinlane ja selle üle uhke. Kui Russow leiab selleaegsele pastorile iseloomulikult võimaluse omaenda linnasid kritiseerida, siis ei pääse see kokkuvõttes ikkagi esile. Ta on uhke oma linna vastupanu ja targa, läbinägeliku poliitika üle. Kroonika ei ole aga ainult Tallinna kroonika. Pealkirjaks, nagu me teame, on Liivimaa kroonika. Russowi jaoks eksisteerib maa Memelist Narvani kui üks tervik (Russow 1853: 9). See Liivimaa on tema jaoks isamaa, mille libisemine võõrvõimude kätte pidi talle kahtlemata haiget tegema. Eriti ilmekalt tuleb see välja, kui ta kirjeldab 1561. aastal toimunud Nicolai Radziwilli väeosade paraadi Riias ja neid võõraid barbaarseid rahvaid, kes nüüd kristlikku linna valitsema hakkavad (Russow 1853: 67). Russowil on oma kindel arvamus selle kohta, kes on isamaa heaks ja kes kahjuks midagi teinud. Russowi hinnangutega võib nõustuda või mitte, kuid laiemalt vaadates on hilisematel lugejatel olnud isamaa teemaga kindlasti kerge haakuda.

Balthasar Russowi kroonika, nagu nägime, elab meie keskel väga mitmesugusel eri kujul. Nii baltisaksa kui ka eesti kirjanduses tullakse tema kirjeldatud sündmuste juurde ikka ja jälle tagasi. Russowi kroonika on ladus ja haarav lugeda. Kindlasti ei ole need ainult Russowi teksti esteetilised omadused, mis teevad tema kroonika nii mõjukaks. Russowi lugusid teatakse ka ilma kroonikat lugemata, neid korratakse siin ja seal eri meediumides üle. Russowi asetatud moraalsed ja poliitilised aktsendid mõjutavad endiselt väga tugevalt meie pilti XVI sajandist. Russowi sotsiaalkriitikat on saanud rakendada nii keskaegse Liivimaa ebaõnnestumise seletamisel kui ka laiemalt kogu „saksa Baltikumi” kriitikana. Kõige tähtsam tundub aga olevat, et Russowi vaatepunkt liivimaalase, protestandi ja tallinlasena on oluline vundamendikivi Balti regionaalse identiteedi konstrueerimisel.

Artikkel on valminud Euroopa Teadusfondi programmi EuroCORECODE projekti „Cuius Regio” raames, mida finantseerib Eesti Teadusfond.

Kirjandus

- A u k s i, Peter 1975. Henry of Livonia and Balthasar Russow: The chronicler as literary artist. – *Journal of Baltic Studies*, kd 6, nr 2–3, lk 107–119.
- E c o, Umberto 1992. *Interpretation and Overinterpretation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- B e y e r, Jürgen 2003. Ajalooline jutu-uurimine. – Pärimus ja tõlgendus. Toim T. Jaago. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 81–93.
- E t z o l d, Gottfried 1986. *Die Geschichtsschreibung der polnisch-schwedischen Zeit. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*. Toim G. von Rauch. Köln–Wien: Böhlau, lk 43–62.
- F a b r i c i u s, Dionysius 2010. Liivimaa ajaloo lühiülevaade neljas osas aastast tuhat ükssada viiskümmend kaheksa kuni aastani 1610. Tlk J. Unt, kommenteerinud E. Tarvel. Tartu: Johannes Esto Ühing.
- Geleitsbuch 1939 = *Das Revaler Geleitsbuch: 1515–1626*. Toim N. Essen, P. Johansen. Tallinn: R. Tohver.
- H e l b e m ä e, Gert 1947. *Vaikija. Jutte ja legende Vana-Tallinnast*. Vadstena: Orto.

- Hellmann, Manfred 1978. Ein bayerischer Diplomat als Geschichtsschreiber Livlands. – Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, nr 3, lk 1–55.
- Hvostov, Andrei 2008. Projektijuht Posse. – Loomingu Raamatukogu, nr 6.
- Johansen, Paul 1996. Balthasar Russow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlaß ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. Köln–Weimar–Wien: Böhlau.
- Kelch, Christian 2004. Liivimaa ajalugu. Tõlkinud I. Leimus. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Kippel, Enn 1936. Suure nutu ajal. Romaan Vene-Liivi sõjast. Tartu: Noor-Eesti.
- Kivimäe, Jüri 1999. Uurimus Balthasar Russowist ja tema kroonikast. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 285–289.
- Korff 1841 = Федор Корф, Суд в Ревельском магистрате: Роман из истории Эстляндии XVI столетия. Ст. Петербург.
- Korff, Theodor 1904. Surma! ehk Kohus Tallinna magistradis. Roman Eestimaa minewikust XVI aastasajal. Parun Th. Korffi järele H. Pöögelmänn. Tallinn: G. Pihlakas.
- Kotta, Kristel 2012. Viis viimset reliikviat: Süžee dünaamika mängufilmi tootmisprotsessis. – Akadeemia, nr 9, lk 1661–1684.
- Kreem, Juhan 2008. Balthasar Russowi romaan. – Jaan Kross, Kolme katku vahel. Tallinn: Eesti Päevaleht, lk 1075–1082.
- Kreem, Juhan, Luks, Liina 2008. „Romeo ja Julia” Liivimaa moodi? Barbara von Tiesenhauseni legend: ajalooline tagapõhi ja kirjanduslikud variatsioonid. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 156–177.
- Kross, Jaan 1970–1980. Kolme katku vahel. Balthasar Russowi romaan. I–IV. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kross, Jaan 1987. Balthasar Russow – ajalugu ja romaan. Ettekanne Kreutzwaldi päevadel Tartus 27. XII 1986. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 145–152.
- Kruse 1861 = Elert Kruses, Freiherrn zu Kelles und Treiden, Dörptischen Stiftvogt's, Warhafftiger Gegenbericht auff die Anno 1578 ausgegangene, Lieffendische Chronica Balthasar Russow's. Riga: Häcker.
- Lias, Pärt 1971. Balthasar Russow' köietrikk. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 238–241.
- Liivamets, Maire 1989. Gert Helbemäe. – Välismaise Eesti kirjanduse konverents 28.–29. november 1988. Ettekanded 2. Tallinn: Eesti Kultuurifond, lk 52–70.
- Munier-Vroblevska, Mia 1929. Pirita (Sankt Brigitten). Jutustus Pirita kloostri ja Tallinna elust viissada aastat tagasi. Tlk P. Grünfeldt. Tallinn: Pirita Kaunistamise Selts.
- Mägi, Arvo 1968. Gert Helbemäe. Lühimonograafia. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Nirk, Endel 1962. E. Bornhöhe kaks kirja M. Kampmaale. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 105–109.
- Pantenius, Theodor Hermann 1885. Die von Kelles. Ein Roman aus Livlands Vergangenheit. Bielefeld: Velhagen & Klasing.
- Pantenius, Theodor Hermann 1902. Kelleste omad. Romaan Liivimaa minevikust. Eestistanud J. Bergmann. Jurjev: Postimees.
- Raik, Katri 2001. Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal. – Ajalooline Ajakiri, nr 4, lk 5–26.

- Renner 1876 = Johann Renner's Livländische Historien. Toim R. Hausmann, K. Höhlbaum. Göttingen: Vanderhoeck & Ruprecht.
- Russow, Balthasar 1578. Chronica der Prouintz Lyfflandt. Rostock.
- Russow, Balthasar 1853. Chronica der Prouintz Lyfflandt. (Scriptores rerum Livonicarum, kd 2.) Riga–Leipzig: Eduard Frantzen.
- Russow, Balthasar 1993. Liivimaa kroonika. Tlk D. ja H. Stock. Tallinn: Hotger.
- Russwurm, Carl 1856. Sagen aus Hapsal und der Umgegend. Reval Leipzig: F. Fleischer.
- Saks, Edgar Valter 1936. Hannibali rahvas. Ajalooline romaan Liivi-Vene sõjast. Tartu: Postimees.
- Suits, Gustav 1938. Ajaloost kirjandusloos. – Litterarum societatis Esthonica 1838–1938. Liber Saecularis. Tartu: K. Mattiesen, lk 981–992.
- Stavenhagen, Karl 1910. Johann Uexküll von Riesenberg. Eine Tragödie. Riga: Grothuss.
- Süvalep, Arnold 1936. Uusi andmeid Ivo Schenkenberch'ist ja tema vanemaist. – Vana Tallinn, nr 1, lk 87–97.
- Süvalep, Arnold 1937. Ivo Schenkenberch'i sünniajast. – Vana Tallinn, nr 2, lk 15–16.
- Vahtre, Sulev 1955. Eesti talurahva ülestõus 1560. a. sügisel. – Looming, nr 5, lk 623–632.
- Vahtre, Sulev 2001. Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu. – Ajalooline Ajakiri, nr 1/2, lk 15–24.
- Õpik, Elina 1988. Ajalootunnituse kahest tasandist ja Balthasar Russowi kohast Eesti kultuuriloos. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 149–159.

From history to fiction and back again: On writing, uses and abuses of Balthasar Russow's Livonian Chronicle

Keywords: Chronicles, historical fiction, history-writing, cultural memory

Balthasar Russow's Livonian Chronicle was not only popular at the time when it was written, but continues to fascinate the readers up to the present. This article is firstly sketching the circumstances of the multiplication of Russow's own text, secondly mapping the uses of Russow's Livonian Chronicle in historical fiction and folklore, and thirdly pointing at some features of the chronicle which may lay behind its popularity throughout the centuries.

Both, in the Baltic German and Estonian literature there are numerous examples, where the material from the chronicle has been used in fiction (e.g. Theodor Herman Pantenius, Eduard Bornhöhe, Enn Kippel, Gert Helbemäe, Jaan Kross et al). Some episodes of the chronicle have even been recorded in the folklore. In contemporary culture the impact of fiction is deepened by different media, most notably by films. There is no doubt that Russow and his Chronicle have important place in the Baltic cultural memory.

Russow's chronicle is easily accessible because printed and translated into many languages. Some of its attractiveness is undoubtedly in the aesthetics: story-telling of Russow is catching, his irony enjoyable, his preaching of morals not wearying. Although Russow is addressing wider audience and includes curious episodes and gossip, it has not influenced his reliability as a historical source.

Above all, many aspects in Russow's position as the author, enables the readers to share his views. For a Baltic German liberal or Estonian nationalist it is easy to agree with Russow's humanistic criticism towards Livonian elites who failed in their government. Russow's viewpoint as a Lutheran patriot of Livonia has been crucial. Estonian and Baltic German literatures may have sometimes modified his judgements, but they are certainly both in their ways attached to the same patria, Russow is writing about.

Juhan Kreem (b. 1971), PhD, Tallinn City Archives/Institute of History, Tallinn University, research fellow, Juhan.Kreem@tallinnlv.ee